

Základní pojmy ze sociální geografie

aglomerace – seskupení sídel s jedním či více velkoměstskými jádry. Vzniká postupným územním srůstem měst v procesu suburbanizace. Jednotlivá sídla v urbanizovaném prostoru jsou propojena intenzivními hospodářskými a oblužnými vztahy. Vyššími stupni urbanizovaných prostorů jsou dále konurbace a megalopolis.

alternativní zdroj energie – jiný zdroj energie, než tradiční vyčerpateľná a životnímu prostředí škodící fosilní paliva (uhlí, ropa, zemní plyn), nebo jaderné palivo. Mezi alternativní zdroje energie patří např. sluneční energie, vítr, tekoucí voda, mořský příliv a příboj, geotermální energie.

autonomie – samostatnost, nezávislost. Z hlediska státoprávního uspořádání se autonomie určitého území vyznačuje samostatností při rozhodování o místních a regionálních záležitostech při zachování jednoty státu. Míra samostatnosti je odvozena od pravomocí přenesených z celostátní úrovně na úroveň regionální.

cestovní ruch – souhrnné označení vztahů a jevů, které vznikají při cestování a dočasném pobytu mimo místo trvalého bydliště, zpravidla ve volném čase, za účelem rekreace a rozvoje poznání.

demografická revoluce – převratné změny v úrovni demografického chování, ke kterým dochází na určitém stupni společenského vývoje. Nástup demografické revoluce je ovlivněn ekonomickou a společenskou úrovní země. V průběhu demografické revoluce výrazně klesá porodnost a zlepšuje se úmrtnost. U většiny evropských zemí probíhala demografická revoluce v 19. stol. a skončila v 1. pol. 20. stol.

demografické chování – chování lidí spojené s demografickou reprodukcí, tj. uzavírání sňatků, rození dětí, rozvody, potraty, úmrtí apod. Demografické chování je podmíněno nejen biologickými a psychologickými faktory, ale i socioekonomickými faktory, např. možností obživy, podmínkami života a též populační politikou státu.

demografické stárnutí – zvyšování podílu starých osob v populaci v důsledku poklesu porodnosti a zlepšování úmrtnosti. Zvyšuje se podíl ekonomicky neaktivních osob v populaci, a tím vzrůstají nároky na důchodové zabezpečení a na zdravotní i ostatní služby, orientované na staré lidi. Demografické stárnutí probíhá v současnosti ve většině evropských zemí.

demografie – vědní obor, který se zabývá studiem demografické reprodukce lidských populací a podmíněnostmi tohoto procesu.

diktatura – nedemokratická forma vlády jednotlivce, skupiny nebo politické strany, kdy dochází k nekontrolované koncentraci moci. Zatímco v autoritativní demokracii jsou v omezené míře občanské svobody zachovány, v totalitní diktatuře (totalitarismu) důsledně uplatňování státní ideologie za použití mocenských prostředků (policie, armády) vede k popření základních práv a svobod. K takovému typu diktatury patřil například fašismus nebo stalinismus.

dojížd'ka za prací – jedna z forem územního pohybu obyvatelstva, při které dochází k opakovanému přemístování mezi místem bydliště a místem pracoviště.

dopravní koridor – přirozený či uměle vytvořený soubor dopravních cest (např. vodní tok, silnice, železnice, elektrické vedení), procházející „úzkým“ místem mezi dvěma lokalitami.

dopravní poloha – poloha v dopravní síti, součást geografické polohy.

dopravní síť – soubor dopravních linií a uzlů určitého území, zahrnující všechny druhy dopravy. Je výsledkem historického vývoje a jeho reakce na potřeby hospodářství, a to pod vlivem přírodních a územně technických podmínek. Můžeme ji vyjádřit například počtem km na určitou plochu.

dopravní uzel – místo, v němž se sbíhají či protínají dopravní cesty nejméně dvou různých dopravních prostředků (např. silnice a železnice). Je – li zastoupen jen jeden druh dopravy, hovoříme např. o železničním uzlu.

ekonomická integrace – propojování původně samostatných ekonomických jednotek nebo států v nové ekonomicky vnitřně jednotné celky

ekonomická úroveň – zahrnuje úroveň všech stránek ekonomické reprodukce, tj. výroby, rozdělování, směny a spotřeby. Prostřednictvím mezinárodně používaných ukazatelů (např. hrubý domácí produkt, hrubý národní produkt, inflace, bilance zahraničního obchodu, sektorová zaměstnanost) umožňuje porovnat země a rozdělit je podle zastoupení hospodářských sektorů či odvětvové struktury.

ekonomicky aktivní obyvatelstvo – všechny osoby, které jsou zaměstnány nebo práci aktivně hledají.

ekonomický potenciál – hospodářská moc státu, podložená nerostným bohatstvím, vytvořenými hodnotami a lidskými zdroji. Je určen dosaženým stupněm rozvoje výroby, zejména průmyslu, udává se zpravidla za státní celky.

etnikum, etnická skupina – společenství lidí na určitém území, které si dlouhodobě zachovává jistá kulturní specifika a považuje samo sebe za samostatnou sociální skupinu.

etnografie, národopis – věda, která se zabývá studiem kultury a způsobu života národů a dalších etnických skupin.

euroregion – pohraniční území dvou či více států, z nichž alespoň jeden je členem EU. Smyslem je překonat na lokální až regionální úrovni nedostatky, vyplývající z historického vývoje a obvykle periferní polohy vůči národnímu státu. Přeshraniční spolupráce založená na společném řešení dopravy, infrastruktury, pracovního trhu, ekologie atd. směřuje ke zlepšení životních podmínek na obou stranách státní hranice.

export – vývoz zpravidla přes hranice státu, týkající se různého druhu zboží (suroviny, polotovary i hotové výrobky), ale i technologie, služeb či kapitálu. Podle výše, orientace a úspěšnosti zahraničního obchodu mají státy aktivní, pasivní nebo vyrovnanou obchodní bilanci.

extenzivní zemědělství – zemědělský typ charakteristický slabším zapojením pracovních sil i techniky, vyskytující se v oblastech řídké osídlených, s nadbytkem půdy. Vykazuje nižší hospodářské výsledky, ať již v rostlinné či živočišné výrobě.

farma – výrobní jednotka v zemědělství zpravidla zaměřená na určitou činnost (např. chov dobytka). Farma bývá ve vlastnictví jedinců, kteří na i sami pracují (farmáři) nebo nájemců. Může být též součástí rozsáhlejšího hospodářství soukromého, družstevního či státního.

fundamentalismus – označení většinou náboženských směrů, které zdůrazňují potřebu přísného dodržování původních článků víry. Odmítají jejich změnu a přizpůsobování novým poměrům. V současnosti patří mezi nejznámější islámský fundamentalismus.

funkce sídel – každé sídlo plní určité funkce potřebné k zabezpečení života jak svých vlastních obyvatel, tak často i obyvatel dalších sídel, která se nacházejí např. v jeho zázemí. Mezi hlavní funkce patří funkce obytná, obranná, výrobní, obchodní, dopravní, vzdělávací, administrativně správní atd. Rozlišujeme sídla polyfunkční s velkým počtem přibližně podobně významných funkcí a sídla monofunkční, ve kterých výrazně převládá specializace na jedinou funkci.

generace – soubor osob narozených v jednom kalendářním roce, event. v určitém časovém úseku (např. generace padesátých let). Pojem generace je někdy nahrazován výrazy ročník, pokolení.

hektarový výnos – hmotnost příslušného zemědělského produktu, získaná v rostlinné výrobě z 1 hektaru půdy. Závisí na přírodních podmínkách území a stupni ekonomické vyspělosti. Je jedním z ukazatelů zemědělské výroby, umožňujícím geografické srovnání.

hospodářská politika – vědomé ovlivňování a regulování ekonomických procesů, které je možné provádět příslušnými institucemi na různých úrovních (stát, banka apod.). Hlavními nástroji jsou měnová, sociální, důchodová, obchodní a strukturální politika.

hospodářský cyklus – kolísání ekonomické aktivity zahrnující čtyři základní fáze: expanze (konjunktura, růst), vrchol, recese (pokles, ústup), sedlo (dolní bod obratu). Uplatňuje se v hospodářství jako celku, tak pro jednotlivá odvětví. (obory, např. elektrotechnika).

hospodářský sektor, ekonomický sektor – jednotka základního hospodářského členění činností. Zastoupení jednotlivých sektorů primárního, sekundárního, terciárního a kvartérního se mění v čase a prostoru a ukazuje zpravidla na vyspělost země či oblasti.

hospodářský systém – je určen způsobem řešení tří základních otázek: co a kolik vyrábět; jak vyrábět – tj. s použitím jakých zdrojů a technologie; jak se rozdělí to, co bylo vyrobeno? V zásadě rozlišujeme hospodářství tržní a plánované či centrálně řízené. Plánované hospodářství zahrnuje i direktivní hospodářství, u něhož převažuje forma nařízení či usměrňování vývoje shora.

	CENTRÁLNĚ ŘÍZENÉ (PLÁNOVANÉ)	TRŽNÍ
DANOSTI	centrální plán řídící úloha státu riziko plánu princip pokrytí potřeb centrálně stanovená spotřeba	individuální plán řídícím prostředkem je trh riziko odbytu princip hospodářského zisku individuální rozhodnutí o spotřebě
PŘEDPOKLADY	ekonomickosprávní podřízenost podniků kolektivní vlastnictví výrobních prostředků centrální plánování spotřeby úloha státu v plánování	volnost na základě smlouvy soukromé vlastnictví výrobních prostředků volnost spotřeby úloha státu v uspořádání
PROBLÉMY	rozpor mezi nájmý podniků o co nejvíce „měkké“ výrobní náklady a celospolečenskými zájmy o efektivní a optimální zásobování zbožím omezená hospodářská volnost jednotlivců, zpětně působící také na politickou svobodu	konkurence je podryvána koncentrací a ovládnutím trhu, při klesající konkurenci ubývá vliv spotřebitelů, tržní hospodářství je nestabilní a může vést k inflaci a nezaměstnanosti

hrubá míra porodnosti – udává počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel tzv. středního stavu obyvatelstva v určitém kalendářním roce, udává se v promile.

hrubá míra úmrtnosti - udává počet zemřelých na tisíc obyvatel tzv. středního stavu obyvatelstva v určitém kalendářním roce, udává se v promile.

hrubý domácí produkt (GDP) – veškerá nově vytvořená produkce dané země nebo oblasti, vyjadřuje se zpravidla v dolarech na jednoho obyvatele. Slouží k porovnání zemí a posouzení rozdílů v úrovni spotřeby a životní úrovně.

hrubý národní produkt (GNP) – ukazatel obdobný hrubému domácímu produktu, zahrnuje však pouze hodnotu vyrobenou občany příslušné země (ti však mohou působit i v zahraničí).

hustota zalidnění – základní ukazatel rozmístění obyvatelstva dávající do poměru počet obyvatel k ploše jím obývané (obyv./km²). Vyjadřuje průměrnou hustotu zalidnění sledovaného území, v jehož rámci mohou existovat značné rozdíly.

ideologie – ucelená soustava názorů, idejí a teorií, ve které různé sociální skupiny vytvářejí vlastní představu o základních principech uspořádání společnosti. Ideologické konfrontace jsou nedílnou součástí politického života.

impérium – původně území, na němž byla uplatňována vojenská a civilní moc v římské říši. V širším významu se v současnosti používá pro označení velkého státního útvaru.

import – obecně dovoz, opak exportu.

industrializace – proces přeměny odvětvové struktury národního hospodářství, při němž zemědělství je nahrazeno budováním průmyslu, kde se odvětví výrobních prostředků vyvíjí rychleji než výroba spotřebních předmětů. Vlastní průběh je závislý na přírodních,

technických a společensko politických podmínkách příslušné oblasti (země) v určitém čase a má rovněž prostorový rozměr.

inflace – projev ekonomické nerovnováhy, při němž dochází k přebytku peněz nad množstvím zboží (jeho úhrnnou hodnotou). To se projevuje prohloubením rozdílu mezi růstem cen a mezd, znehodnocením, znehodnocením úspor a poklesem hodnoty peněz.

infrastruktura - vzájemně provázaný soubor zařízení, budov a sítí, tvořící předpoklad rozvoje příslušné oblasti. Rozlišuje se na infrastrukturu jak k zajištění výroby (výrobní i.), tak k zabezpečení potřeb obyvatel (sociální i.).

intenzivní zemědělství – zemědělský typ založený na maximálním využití půdy (přírodních podmínek) díky značným investicím do techniky a racionalizací technologických postupů, popřípadě zapojením většího počtu pracovníků. Uplatňuje se v hustě osídlených oblastech nebo specializovaných odvětvích (oborech), projevuje se též jako plantážní a příměstské zemědělství nebo monokulturní hospodářství.

investice – soubor finančních prostředků nezbytných na novou výstavbu, rekonstrukci či modernizaci stávajících budov a zařízení (strojů). Z hlediska použití rozeznáváme investice strojní a stavební, jejich vzájemný poměr vyjadřuje strukturu investic.

jazyk – soubor vyjadřovacích a sdělovacích prostředků v rámci určitého lidského společenství. Společný jazyk patří k nejdůležitějším faktorům, na jejichž základě se formuje národ. Velké skupiny příbuzných jazyků, u kterých se předpokládá společný původ, se nazývají jazykové rodiny. Nejvíce lidí hovoří jazyky indoevropské rodiny. Patří do ní např. jazyky germánské, románské nebo slovanské.

kabotáž – plavba při mořském pobřeží, obvykle prováděná loděmi příslušné země mezi vlastními přístavy; rozšířeno např. kolem ostrovů (Island) či při pobřeží (Dalmácie).

kojenecká úmrtnost – úmrtnost dětí v prvním roce života; v číselném vyjádření udává počet zemřelých ve stáří do jednoho roku na tisíc živě narozených dětí v určitém kalendářním roce. Udává se v promile.

kolektivizace – přeměna individuálního soukromého hospodaření na kolektivní, např. soustředění rolnické malovýroby do zemědělských podniků družstevního typu. Vedle změny vlastnických (majetkových) poměrů dochází zpravidla ke zvětšení výrobních jednotek a zavádění nových technologických postupů, doprovázených změnou ve velikosti ploch jednotlivých zemědělských plodin.

kolonie – nesamostatné území, které je hospodářsky a politicky závislé na jiném státu – tzv. mateřské zemi. Tento stav nadvlády umožňoval na jedné straně šíření civilizačních vymožeností, na druhé straně vedl k nerovnoprávnému postavení kolonií se všemi negativními důsledky. Největšího rozvoje dosáhl kolonialismus v 1. pol. 20. stol., z kontinentů zasáhl nejvýrazněji Afriku.

konkurence – soupeření o výhodnější podmínky při získávání surovin, pro vlastní výrobu a pro odbyt zboží. Konkurence se prohlubuje, přitom dochází ke koncentraci a centralizaci výroby a kapitálu. Rozlišujeme několik úrovní konkurence (například uvnitř odvětví, mezi oblastmi, mezinárodní).

kontejnerová doprava – moderní způsob dopravy zboží, uloženého v přepravních skříních určité velikosti (kontejnerech) pro opakovanou překládku. Rychlá a efektivní manipulace mezi různými dopravními prostředky probíhá na kontejnerových překladištích (terminálech).

konurbace – územní seskupení aglomerací a měst s vysokou hustotou zalidnění. Podobně jako u aglomerací je urbanizovaný prostor konurbace propojen intenzivními vazbami, na rozdíl od aglomerace však nemá jednoznačné centrum. Konurbace představují socioekonomicky nejdůležitější jádrové oblasti států či kontinentů (např. Porúří v SRN).

kvartér – 1. čtvrtohory, 2. odvětví určující tempo vědeckotechnického rozvoje příslušné oblasti (státu). Řadíme sem např. vědu, výzkum, vysoké školství.

lidská rasa – velká skupina lidí s podobnými, dědičně podmíněnými tělesnými znaky, jako je například druh vlasů, stavba kostry, tvar lebky nebo barva kůže. Lidské rasy vznikaly dlouhodobým vývojem za působení rozdílných přírodních podmínek. V současné době rozeznáváme tři hlavní rasové skupiny: europoidní (bílou), mongoloidní (žlutou) a ekvatoriální (černou). Mimo tyto hlavní skupiny se postupně zvyšuje zastoupení smíšených a přechodných typů.

lokalizační faktory – činitele umožňující, ovlivňující či stanovující možnosti při zakládání nebo rozšiřování hospodářské činnosti. Rozeznáváme lokalizační faktory přírodní (např. voda), ekonomickotechnické (dopravní náklady) a sociálněpolitické (výrobní tradice). Jiné členění lokalizačních faktorů se zaměřuje na vstup (suroviny), vlastní výrobu (aglomerační efekty - poloha) či výstup (trh); podle povahy se dělí na speciální (uplatňující se v jednotlivých odvětvích) a všeobecné (s univerzální platností).

Marshallův plán – program hospodářské pomoci zajišťovaný Spojenými státy americkými, který položil základ poválečného politicko-hospodářského rozdělení Evropy. Zahrnoval podporu obnovy a ekonomického oživení v 17 zemích a zároveň odbyt amerických výrobků. Československá republika (po odsouzení M.p. tehdejší SSSR) pomoc v r. 1947 pod nátlakem odmítla.

megalopolis – vysoce urbanizované rozsáhlé území tvořené řadou aglomerací. Jsou zde soustředěny aktivity celosvětového významu. Např. území na SV ASA mezi Bostonem a Washingtonem s 60 mil. obyvatel.

mechanizace – nahrazení fyzické práce stroji, což vede ke zvýšení produktivity práce. Podle rozsahu známe částečnou či úplnou mechanizaci.

město – jeden ze základních typů sídla, který se od vesnice odlišuje řadou charakteristik. Za nejdůležitější bývá považována velikost, vyjádřená počtem obyvatel, hospodářská struktura s převahou nezemědělských činností, charakter zástavby, městský způsob života a především postavení v sídelním systému, kde sídla městského typu plní funkci středisek poskytující služby svému zázemí.

městské zóny – územní rozdělení města podle různých kritérií, např. podle sociálního či demografického složení obyvatelstva, nebo funkcí jednotlivých městských částí. Střed města plní většinou administrativní a obslužnou funkci, další zóny zabezpečují obytnou, výrobní či dopravní funkci.

městský způsob života – sociální a ekonomické podmínky ve městech vedou ke změnám tradičního způsobu života. Městský způsob života souvisí se změnou funkce rodiny, charakteru zaměstnání, způsobu trávení volného času apod.

metropole – velké město, většinou politicky, hospodářsky a kulturně nejvýznamnější středisko určitého území. Často hlavní město státu.

migrace, stěhování obyvatelstva – relativně trvalé přemístění, většinou související se změnou trvalého (obvyklého) místa bydliště. Rozlišuje se migrace vnitrostátní mezi územními jednotkami státu a mezistátní přes hranice státu, kde dochází k imigraci – přistěhovalectví a emigraci – vystěhovalectví. Důležitými charakteristikami migrace jsou počet a struktura (věková, profesní, vzdělanostní apod.) migrantů a důvody stěhování.

migrační proud – množství migrantů, kteří se v určitém časovém období přestěhují z územní jednotky „A“ do územní jednotky „B“.

migrační přírůstek – rozdíl mezi počtem přistěhovaných a vystěhovaných ve sledovaném území za určité časové období, většinou za jeden rok.

míra nezaměstnanosti – poměr mezi práci hledajícími a ekonomicky aktivními osobami. Ukazuje na rozsah nezaměstnanosti, je jedním z ukazatelů hospodářského vývoje v pohledu celostátním i regionálním, udává se zpravidla měsíčně.

míšenec – potomek rodičů rozdílných lidských ras. V latinskoamerických zemích se díky tamější rasové rozmanitosti obyvatel vyvinuly porůzné typy míšenců specifické názvy; mestic pro potomka rodičů indiánského a bělošského původu, mulat pro potomka rodičů čené a bílé rasy či zambo pro potomka rodičů černošského a indiánského původu.

monarchie – forma vlády, kde stojí v čele státu panovník (král, císař, emír) s osobními privilegii. Rozlišuje se absolutistická monarchie, v níž panovník má veškerou státní moc, a konstituční monarchie, ve které je moc panovníka omezena ústavou a hlavní podíl na řízení státu má volený parlament a vláda. Funkce panovníka je pak hlavně reprezentační.

monokulturní hospodářství – se vyznačuje trvalým výrazným podílem jedné plodiny na celkových osevních či zemědělských plochách, a to bez ohledu na jednostranné vyčerpávání půdy a na potřeby místních obyvatel. Monokulturní hospodářství vede k jednostranné závislosti země (oblasti) na poptávce po dané plodině, ale může mít i vliv na politickou svébytnost.

nacionalismus – soubor ideologických a politických koncepcí, které jsou založeny na tvrzení o nadřazenosti vlastního národa. Ve vyhraněné podobě vede nacionalismus k nepřátelství vůči jiným národům a je častým zdrojem ozbrojených konfliktů.

národ – historicky vzniklá pospolitost lidí, která se zformovala v procesu etnogeneze, především na základě společného jazyka, kultury, území a hospodářství a jejíž členové cítí vzájemnou sounáležitost. Současné národy se začaly utvářet hlavně v průběhu 19. stol.

národnostní menšina – skupina obyvatel nepatřící k většinovému národu ve státě založeném nenárodnostním principu.

neolitická revoluce – počátek obdělávání půdy a setí obilných trav v mladší době kamenné (kolem r. 7000 př. n. l.), jakož i následné šíření kulturních rostlin z eurasijských oblastí příhodných pro zemědělství. To umožnilo uvolnit část obyvatel, dosud zcela zaměstnaných opatřováním potravy, pro jinou činnost.

neutrální stát – stát, který se zavázal neúčastnit se žádného ozbrojeného konfliktu (mimo obrany vlastního území) a nezapojovat se do vojensko-politických bloků. Dlouhodobě neutrální státy jsou např. Švédsko nebo Švýcarsko.

nezaměstnanost – přirozený jev tržní ekonomiky, kdy na pracovním trhu dochází k přebytku pracovních sil; je – li vysoká, stává se nezaměstnanost sociálně politickým problémem. To platí pro tzv. dlouhodobou nezaměstnanost nebo nezaměstnanost mladých; používá se ukazatel míry nezaměstnanosti. Aktivní politikou zejména státních orgánů (např. veřejně prospěšné práce) se omezuje rozsah nezaměstnanosti, a to většinou podle situace v určitých oblastech.

občanská válka – ozbrojený boj o moc uvnitř státu, kdy soupeřící strany využívají vojenskopolitických prostředků.

obec – nejnižší územněsprávní jednotka v ČR. Území obce zahrnuje vedle zastavěné plochy jednoho či více sídel také plochy lesní, zemědělské, vodní apod. Výkon správy v obci přísluší místním nebo městským úřadům. Vymezení obce, a tím i jejich počet na daném území, může během času doznat významných změn.

objem přepravy – číselné vyjádření rozsahu osobní či nákladní dopravy pro určitou územní jednotku či místo (letiště, přístav apod.), součet zpravidla roční nakládky a vykládky. Objem přepravy se udává v tunách, ve finančním přepočtu, v osobní dopravě v počtu osob.

objem výroby – jeden ze základních ukazatelů hospodářské činnosti, ukazujících na velikost příslušné organizační jednotky (firmy). Udává se ve finančních jednotkách, ale i v naturálním vyjádření (mil. tun, mld. kWh atd.).

plánované rodičovství – rozhodování manželských párů o počtu dětí a době jejich narození na základě možnosti antikoncepce, ev. interrupce. Vyskytuje se především ve vyspělých společnostech a je ovlivněno ekonomickými, sociálními a kulturními faktory, ale též populační politikou státu.

plantážní zemědělství – pěstování tržních plodin (často monokultur) na velkých, uměle založených plochách, při zapojení značného počtu levných pracovních sil; typické pro dříve koloniální a dnes rozvojové země, rovněž pro intenzivní zemědělství ve vyspělých zemích.

pohyb obyvatelstva - rozlišuje se přirozený pohyb obyvatelstva, územní pohyb obyvatelstva (územní mobilita obyvatelstva), někdy nepřilíš vhodně nazývaný mechanický pohyb obyvatelstva a sociální pohyb obyvatelstva (sociální mobilita obyvatelstva). Územní pohyb obyvatelstva tvoří jednak procesy trvalého přemísťování – migrace a jednak dočasného přemísťování – např. dojíždka za prací, za službami nebo za rekreací. Sociální pohyb představuje změnu společenského postavení jedince (např. změna v zaměstnání).

politická geografie – vědní obor, který je součástí socioekonomické geografie. Zkoumá procesy, které vytvářejí národy a státy ve vazbě na geografické prostředí. Tradičně je

zaměřena na problematiku státu, jeho hranic, politického uspořádání, správního členění apod. Součástí politické geografie je např. volební geografie, která na základě analýzy voleb sleduje územní rozdíly v politické orientaci občanů.

populace – soubor jedinců žijících a neprodukcujících se na vymezeném území. Dnešní lidské populace vznikly v důsledku migrací a míšení z různých původních populací. Jednotlivé populace mají zpravidla společný jazyk, kulturu a mentalitu. Mohou tvořit samostatné etnikum nebo národ, ev. též stát.

populační exploze – příliš rychlý početní růst obyvatelstva, obvykle spojovaný s obavami a určitými zápornými jevy, jako jsou přelidnění, nedostatek potravy, války a hladomory. Týká se především rozvojových zemí, kde rychlý růst obyvatelstva neodpovídá ekonomickým a sociálním možnostem země.

populační politika – součást sociální politiky státu sloužící k ovlivňování populačního vývoje, především úrovně porodnosti. Je zaměřena na oblast sociální, právní, zdravotní a výchovnou (péče o matku a dítě, rozvoj služeb, bytová politika, finanční zvýhodnění např. rodin s dětmi apod.).

populační růst – početní růst populace, který je závislý na úrovni přirozené reprodukce (tj. porodnosti a úmrtnosti) a velikosti migrace. K populačnímu růstu dochází v případě, kdy počet narozených je vyšší než počet zemřelých a počet přistěhovalých osob je vyšší než počet vystěhovalých.

populační vývoj – změny velikosti a struktury populace v čase, které jsou ovlivněny úrovní přirozené reprodukce a velikostí migrace. Celkový populační přírůstek či úbytek se skládá z přirozeného přírůstku a migračního přírůstku.

porodnost – rození dětí chápáné jako hromadný jev a vztahované k určité populaci. Při studiu porodnosti sledujeme počet narozených dětí v jednotlivých kalendářních letech, rozložení porodů podle věku matky, úroveň porodnosti podle sociálních skupin a stupně vzdělání apod. Základními ukazateli jsou hrubá míra porodnosti a úhrnná plodnost.

postindustriální společnost – společnost s vedoucí úlohou terciárního sektoru, který nahradil dosud převažující průmysl. Poslední fáze společnosti typická pro nejvyspělejší země.

primér, primární sektor – hospodářský sektor zahrnující zemědělskou prvovýrobu, lesnictví a těžební průmysl. V minulosti rozhodující složka národního hospodářství, v současnosti má stěžejní podíl jen v zemích hospodářsky méně vyspělých (rozvojových).

privatizace, odstátnění – přechod státního a za socialismu združstevněného majetku na soukromý. V 90. letech proběhla v ČR privatizace ojedinělá svým rozsahem. Podle forem a druhu majetku se rozlišuje: restituce – navrácení majetku původním majitelům a jejich potomkům; malá privatizace – užitá v ČR v obchodě, službách a v řemeslech; velká privatizace – vedle nejznámější kuponové privatizace (prodej podílu určitého podniku občanům podle jejich výběru) zahrnuje také veřejnou soutěž, prodej předem určenému vlastníku atd.; transformace majetku družstev – z formálních družstev vznikají např. družstva vlastníků; privatizace bytového fondu – s předkupním právem dosavadních nájemníků.

privátní sektor – složen z odvětví (oborů, organizací), u nichž převažují zásady trhu a působení státu se uplatňuje jen zprostředkovaně. Vedle organizací výrobních, obchodních a služeb (včetně řemesel a živností) sem patří i neziskové organizace, nadace atd.

produktivita práce – množství produkce vyrobené za určitou dobu (např. jedním pracovníkem za měsíc). Produktivita práce a její růst se používají jako ukazatele ekonomického rozvoje.

průmyslová revoluce – převratná historická etapa, jejímž výrazem byl přechod od ruční práce v manufakturách ke strojové hromadné velkovýrobě. Je založena na dělbě práce a využívá parního stroje jako zdroje energie. Průmyslová revoluce je součástí první fáze industrializace, jež začala v 2. pol. 18. stol. ve Velké Británii, v českých zemích byla ukončena koncem 70. let 19. stol. Zvýraznila nerovnoměrné rozmístění výroby, hospodářství a osídlení.

průplav, plavební kanál – uměle vybudovaná vodní cesta, zkracující vzdálenost mezi dvěma místy (námořní průplav Suezský, Panamský) či umožňující propojení vodních toků (vnitrozemský kanál Rýn- Mohan – Dunaj). Využíván pro rychlou a levnou dopravu zboží o velkém objemu.

přelidnění – zjednodušeně vysoká hustota zalidnění. Určení kritické meze je však relativní, neboť závisí na dalších faktorech, především na ekonomické vyspělosti hodnoceného území.

příměstské zemědělství – zemědělský typ, jehož smyslem je zásobování obyvatel měst určitými produkty vázanými na bezprostřední odbyt (blízkost trhu). Zahrnuje pěstování rané a rychlené zeleniny, ale také výrobu mléčných výrobků, vajec apod., doplňkem je zahradičství.

přírodní zdroje – součástí fyzickogeografických složek krajinné sféry, které člověk používá k uspokojování svých životních potřeb. Dělí se na obnovitelné přírodní zdroje (např. půda, rostlinstvo) a na neobnovitelné přírodní zdroje, dále dělené na vyčerpatelné (např. minerály, ropa) a nevyčerpatelné (např. voda, vzduch). Všechny přírodní zdroje jsou však poškoditelné při nesprávném používání.

přirozený pohyb obyvatelstva, přirozená měna obyvatelstva – pojem používaný v demografii pro vyjádření procesů rození a vymírání lidských populací, pro spojení dvou základních složek demografické reprodukce. Přirozený pohyb obyvatelstva souvisí pouze s přirozenou obnovou populace, tj. při vyloučení migrace.

přirozený přírůstek – rozdíl mezi počtem živě narozených a počtem zemřelých ve sledované populaci v kalendářním roce. Dosahuje – li přirozený přírůstek záporných hodnot, mluvíme o přirozeném úbytku. Základním ukazatelem je hrubá míra přirozeného přírůstku, tj. absolutní přírůstek je vztažen k počtu obyvatel.

rasismus – soubor ideologických a politických koncepcí, které jsou založeny na tvrzení o nerovnocennosti lidských ras, o nadřazení jedné rasy nad ostatními. V extrémní podobě se tyto názory projeví v nacistické ideologii, v poválečném období v politice apartheidu v JAR.

recyklace – ekologicky šetrný a většinou i ekonomicky výhodný způsob využívání přírodních zdrojů. Spočívá v opakovaném použití určité látky, např. vody v chladicích zařízeních, nebo využitelných součástí odpadu z průmyslové výroby, ze zemědělství a z domácností (železa,

barevných a lehkých kovů, skla, papíru, textilu, plastů atd.), v jejich navrácení do výroby a v opětovném využití (druhotné suroviny).

rekreace – důležitá forma využití volného času. Zahrnuje různé druhy činnosti nebo odpočinku, které směřují k obnově fyzických i duševních sil. Náplní rekreace může být sport, turistika, návštěva kulturního zařízení apod. Rekreace je často spojena s cestováním, proto tvoří jednu z nejdůležitějších forem cestovního ruchu.

rekultivace – umělé obnovení povrchu krajiny poškozené antropogenní činností (např. těžbou nerostných surovin). Spočívá hlavně v úpravách reliéfu a v obnovení půdního a rostlinného krytu. Výsledkem rekultivace je navrácení zemědělství, lesnictví, popř. úprava pro rekreaci nebo jinou lidskou činnost (např. vodní plocha pro rekreaci).

repatriace – státem organizovaný dřívější návrat emigrantů zpět do vlasti.

republika – forma vlády, při níž hlava státu (prezident) stejně jako parlament jsou voleny na určité období. V prezidentské republice je prezident nejvyšším představitelem vlády, relativně nezávislé na parlamentu a obvykle je volen přímo občany (např. USA a většina latinskoamerických států). V parlamentní republice je vláda odpovědná parlamentu a prezident je obvykle volen parlamentem (např. ČR).

restrukturalizace – zásadní změna dosavadního zaměření hospodářství či jednotlivých odvětví (oblastí), vyvolaná zastaralostí odvětvové struktury a směřovaná na moderní, konkurenceschopné obory. Nejznámější příklady se týkají tzv. starých průmyslových oblastí v Evropě – např. Porúří.

státní samospráva – správa prostřednictvím volených představitelů. V územním pohledu je typickým příkladem místní (lokální úroveň); obec – zastupitelstvo – Starosta (popř. primátor). Na regionální úrovni působí vyšší územně samosprávné celky – kraje. Na celostátní (republikové) úrovni působí parlament ČR – výbory - poslanci (dolní komora Poslanecká sněmovna má 200 členů, horní komora Senát má 81 členů).

satelit – územně oddělená část velkoměsta; závislý stát.

státní správa - správa prostřednictvím dosazených představitelů.

sčítání lidu, census – přesnější je označení sčítání lidu, domů a bytů. Souborná statistická akce sběru dat, zpracování a publikování vybraných demografických, ekonomických a sociálních charakteristik. Provádí se k určitému časovému okamžiku obvykle v desetiletých intervalech. První moderní sčítání lidu na území ČR proběhlo v roce 1869, poslední v roce 2001.

sekundér, sekundární sektor – hospodářský sektor zahrnující zpracovatelské obory průmyslu a stavebnictví – hutnictví, elektrotechnika, chemický průmysl atd. V industriální společnosti má největší podíl ze všech hospodářských sektorů.

Sever versus Jih – geograficky nepřesné, často však používané rozdělení světa vycházející z ekonomické nerovnováhy mezi oblastmi „bohatými“ – převážně na Severu a „chudými“ na Jihu, nahrazující do určité míry dřívější konfliktnost ve vztazích Východ – Západ. Jih je složen z více než 130 nezávislých rozvojových zemí (dříve zpravidla kolonií), Sever pak

z několika vyspělých zemí (na 2/5 obývané plochy kontinentů žije 1/4 obyvatel Země, vytváří však 85% průmyslové produkce). Problém existuje již od 50. let 20. stol., pro rozdílné názory na řešení (např. suroviny, potraviny) dosud přetrvává.

sídelní systém – je tvořen jednotlivými sídly a jejich vzájemnými vazbami. Pro sídelní systém je charakteristické hierarchické uspořádání, jehož zřetelným projevem je velikostní rozrůznění sídel podle počtu obyvatel. Podstatou tohoto uspořádání jsou vztahy podřízenosti a nadřazenosti, vyplývající z rozsahu funkcí, které sídlo poskytuje svému zázemí. Podle velikosti obchodní sítě, kapacity škol nebo zdravotnických zařízení, množství pracovních příležitostí apod. lze rozlišit několik úrovní střediskových sídel, jejichž obslužné funkce využívá obyvatelstvo sídel nestřediskových.

sídlo – územně oddělené seskupení budov, které slouží k trvalému pobytu lidí. Představuje základní jednotku sídelního systému. Vedle funkce obytné může zabezpečovat i další funkce. Rozlišujeme sídla městského a vesnického typu.

slum – čtvrť města, charakteristická provizorními obydlími, obývaná nejhudším obyvatelstvem s vysokou nezaměstnaností a kriminalitou. Slumy jsou typické pro rychle rostoucí města s velkými počty přistěhovalců a v současnosti představují jeden z hlavních problémů velkoměst rozvojových zemí. **Favela** je specifický název těchto chudinských čtvrtí v brazilských městech, **ranchos** v jiných latinskoamerických městech.

sňatečnost – uzavírání sňatků resp. zakládání manželství na základě zákonem daných podmínek sledované jako hromadný jev. Limitujícími faktory při uzavírání sňatků bývá minimální sňatkový věk, rodinný stav a určitý stupeň pokrevnosti.

socioekonomická (sociální) geografie – věda o prostorovém uspořádání lidské společnosti, jejich aktivitách a vztahu k přírodnímu prostředí. V dílčích oborech (podle předmětu) pak studuje geografická hlediska průmyslu, zemědělství, dopravy, cestovního ruchu atd.

sociální politika – součást hospodářské politiky státu jako souhrn opatření a prostředků k zajištění životních a pracovních podmínek občanů. Zahrnuje např. péči o matku a dítě, důchodové zabezpečení, řešení nezaměstnanosti.

socioekonomická mapa, mapa společenských jevů – tematická mapa socioekonomické sféry. Dělí se na mapy hospodářské, průmyslové, zemědělské, lesnické, dopravní, demografické, sídelní, občanské vybavenosti a služeb, politické, administrativní, historické aj.

stát – území vymezené státními hranicemi, ve kterém se sdružují obyvatelé v právní celek. Vyznačuje se svrchovaností a suverenitou, tzn., že samostatně rozhoduje o svých vnitřních záležitostech i vnějších vztazích. Volí si své vnitřní uspořádání (federace, unitární stát), členění na menší administrativní jednotky (např. země, kraje, provincie) a formu vlády (diktatura, monarchie, republika).

státní rozpočet – souhrn příjmů a výdajů státu a rozpis jejich čerpání v daném období, zpravidla za jeden rok. Státní rozpočet je nástrojem usměrňování ekonomického a sociálního vývoje prostřednictvím přerozdělovacích procesů k prosazování předem stanovených cílů, schvaluje jej nejvyšší zákonodárný orgán státu (parlament). Při shodných příjmech a výdajích hovoříme o vyrovnaném státním rozpočtu, může být i přebytkový či deficitní.

státní správa – orgány odvětvového i průřezového charakteru, které na různých úrovních prosazují či dohlíží na státní zájmy – tj. představují výkonnou moc. Státní správa zahrnuje např. vládu a ministerstva. Jejich představitelé jsou jmenováni.

střední délka života – obvykle se udává při narození a vyjadřuje, jakého věku se v průměru dožije každé narozené dítě z dané generace. Nejvyšších hodnot dosahuje ve Skandinávii a Japonsku.

střední stav obyvatelstva – počet obyvatel k 1. červenci, eventuelně aritmetický průměr z počtu obyvatel na počátku a na konci evidovaného roku.

studená válka – období neustálého napětí v mezinárodně politických vztazích v období od konce druhé světové války do začátku 90. let 20. stol., které souviselo se soupeřením dvou odlišných politickoekonomických soustav v tehdejší bipolárně rozděleném světě. Vůdčí mocností na jedné straně byly USA, na straně druhé bývalý SSSR.

suburbanizace – fáze vývoje sídelního systému, kdy růst vlastního města je postupně nahrazován růstem sídel v jeho zázemí. Pro sídla rozvíjená v rámci suburbanizace je typické kvalitní bydlení v rodinných domcích s obyvateli se středních a vyšších sociálních vrstev.

tanker – speciálně konstruovaná loď pro přepravu tekutých nákladů a plynů (nejčastěji ropy) mezi oblastmi těžby a spotřeby.

terciér – terciární sektor, sociální infrastruktura – zahrnuje obslužnou sféru v nejširším pojetí: obchod, spoje, zdravotnictví, školství atd., ale i zcela placené služby (např. opravy spotřebních předmětů). Terciér je dynamicky se rozvíjícím hospodářským sektorem, jehož význam roste s ekonomickou vyspělostí země.

tonáž – objem zejména úložných prostorů trupu lodě; udává se v registrovaných tunách (1RT = 2,8 m³) nebo v kubických metrech. Rozlišuje se čistá (netto, NRT, prostory sloužící k produkovaní zisku) nebo hrubá (brutto, BRT, všechny prostory). Tonáž složí k vyměrování různých poplatků.

trajekt – převozní loď určená pro přepravu železničních souprav, automobilů a osob na kratší vzdálenosti, obvykle po stejné trati a v určitém čase. Zajišťuje například přepravu z pevniny na ostrovy nebo mezi nimi (Baltské moře, Skandinávie) či přes velké vodní toky.

tranzit – zpravidla přeprava zboží územím bez jeho využití či ekonomického zhodnocení; zpravidla v mezistátní formě, pod celním dohledem a za poplatek pro tranzitní zemi. Tranzit je možný po vlastní ose, tj. například po silnici, nebo s využitím překládky zboží či aut na železnici – tzv. kombinovaná přeprava prosazovaná např. ve Švýcarsku.

tržní plodiny – rostliny pěstované výhradně pro trh, které nesloží k běžné (denní) spotřebě pěstitelů. Patří sem např. čaj, káva, kakao.

úhrnná plodnost – ukazatel úrovně porodnosti. Vyjadřuje průměrný počet dětí, které se narodí jedné ženě během jejího reprodukčního období, tj. ve věku 15 – 49 let. Hodnota úhrnné plodnosti 2,1 dítěte zaručuje zachování početní velikosti populace. Klesne – li pod tuto hodnotu, početní stav se dlouhodobě snižuje a naopak. Používá se pro mezinárodní srovnání.

úmrtnost – vymírání určité populace, jedna ze dvou základních složek demografické reprodukce. Při studiu úmrtnosti sledujeme rozložení zemřelých podle věku, pohlaví, příčin smrti, rodinného stavu, sociálních skupin apod. Úroveň úmrtnosti je ovlivněna zdravotním stavem populace, nemocností, kvalitou životního prostředí a způsobem života.

unitární stát – na rozdíl od federace jednotný stát s jedinou soustavou nejvyšších státních orgánů s jedinou ústavou.

urbanizace – proces, při kterém dochází k růstu počtu a velikosti městských sídel v souvislosti s rozvojem jejich výrobních a obslužných funkcí, vyvolaný nástupem industrializace. Zjednodušeně je urbanizace chápána jako zvyšování podílu obyvatelstva žijícího ve městech (tzv. stupeň urbanizace). V širším pojetí se jedná o složitý společenský proces, se kterým je např. spojeno šíření změn ve způsobu života (městský způsob života).

územní dělba práce – prostorový projev členění společenské práce na základě polohy zvláštností přírodních, sociálních, ekonomických atd., při němž dochází k výrobní specializaci, osamostatňování ekonomických oblastí a zesílení spolupráce mezi nimi.

územní plánování – vědomá činnost řešící funkční uspořádání přírodních a společenských prvků v konkrétním území, zásady jeho využití. Obsahově a časově usměrňuje výstavbu a jiné činnosti v území. Zpravidla na základě územního plánu, např. města, vymezuje plochy pro určité funkce (výrobu, bydlení, rekreaci aj.), charakter zástavby a způsob napojení inženýrských sítí.

vědeckotechnická revoluce – vyšší stupeň vědeckotechnického pokroku od poloviny 20. stol. Vědeckotechnická revoluce zahrnuje kvalitativní změny v technologii (např. automatizaci), propojení vědy s technikou a materiální výrobou, jakož i zvýšení úlohy lidského činitele, včetně zapojení společenských věd.

vědeckotechnický park – propojení výzkumných, vývojových a výrobních institucí sloužící k zavádění pokrokových technologií. Vědeckotechnický park poskytuje příznivé prostředí pro malé, popřípadě středně velké firmy a dává podnět k celkovému rozvoji příslušné oblasti.

věková pyramida – grafické uspořádání věkové struktury populace, kde osa věku pro muže je postavena proti ose věku pro ženy. Věková pyramida se konstruuje buď v jednoletých nebo pětiletých věkových skupinách. Na svislou osu se vynáší věk, na vodorovnou osu zastoupení příslušné věkové skupiny.

věková skladba – složení obyvatelstva podle věku a pohlaví, které je výsledkem předchozí úrovně porodnosti, úmrtnosti a migrací. Z pohledu demografické reprodukce rozlišujeme tři základní věkové skupiny: dětskou (0-14 let), reprodukční (15-49 let) a postreprodukční (50+).

velkoměsto – město, jehož počet obyvatel přesahuje určitou velikost. Nejčastěji se používá kritérium 100 tis. nebo 1 mil. obyvatel.

vesnice – jeden ze základních typů sídla, který se od města odlišuje především velikostí a původně zemědělskou výrobní funkcí. V současnosti však ve vyspělých zemích význam této funkce slábne. Značná část vesnického obyvatelstva dojíždí za prací do měst. Roste význam rekreačního využití bytového fondu (tzv. druhé bydlení).

výkon přepravy – objem přepraveného množství násobený ujetou vzdáleností, vyjadřuje se v osobokilometrech nebo tunokilometrech (oskm, tkm). Ukazuje na skutečnou činnost v konkrétním území a slouží k porovnání výtěžnosti hodnocených jednotek.

zahraniční kapitál – uplatnění kapitálu v cizí zemi, příčinou vývozu kapitálu jsou výhodnější podmínky pro podnikání, přístup k surovinám, získání nového trhu i politické důvody. běžný prvek vyspělých tržních ekonomik, využívající konkrétních rozdílů mezi zeměmi – např. průnik Japonska do USA, mezi státy EU (německý kapitál do ČR).

zdravotní stav obyvatelstva – je charakterizován úmrtností a nemocností populace. Nemocnost se rozumí počet onemocnění nebo počet nemocných na určitou nemoc. Statistiku nemocnosti provádí ministerstvo zdravotnictví.

zdroje energie - vstupy pro výrobu elektrické energie. Rozlišujeme je na: primární – bezprostředně se vyskytují v přírodě (uhlí), sekundární – vznikají úpravou primárních (benzin), alternativní – využívají schopnosti moře, Slunce, větru aj.

zvláštní ekonomická zóna – většinou vyčleněné území, kde jsou poskytovány příznivější podmínky pro podnikání – např. společná infrastruktura, nižší daně, celní osvobození.

Evropská banka pro obnovu a rozvoj (EBRD) – mezinárodní finanční organizace se sídlem v Londýně, založena v r. 1990. Poskytuje úvěrovou pomoc velkým rozvojovým projektům ze zdrojů členských států a vlastní činnosti banky.

Evropská unie (EU) – ekonomické sdružení se sídlem v Bruselu. Základem dnešní podoby „patnáctky“ se staly tzv. Římské dohody šesti zemí z roku 1957. Smyslem spolupráce v současnosti je dosažení volného pohybu zboží, kapitálu, služeb a pracovních sil.

Evropské sdružení volného obchodu (EFTA, česky ESVO) – založené v roce 1960 v Ženevě jako snaha Velké Británie uchránit své zájmy především v Evropě. Po jejím vstupu do ES však poklesl význam, dnes volnější forma sdružení, ekonomicky slabší než EU.

Evropský hospodářský prostor (EES, česky EHP) – vytvořen roku 1993 státy EU a ESVO (tzn. bez Švýcarska a Lichtenštejnska) jako ekonomická protiváha Japonska a USA.

Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) – založená v roce 1961, sídlí v Paříži. Jejím cílem je podpora vzájemné hospodářské spolupráce členských zemí a rozšíření světového obchodu. OECD je nazývána také „Klubem bohatých“.

Organizace zemí vyvážejících ropu (OPEC) – založená roku 1960 ve Vídni k zajištění společné cenové politiky a jednotného postupu vůči ropným monopolům (dovážejícím zemím). Součástí její činnosti je postupné získávání ropných ložisek a budování vlastních zpracovatelských kapacit.

Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) – založená roku 1949 a rozpuštěná v roce 1991 se sídlem v Moskvě. Náplní bylo sjednocení hospodářského plánování a mezinárodní socialistická dělba práce na ideologickém základě. Činnost výhodná především pro méně vyspělé země.

Severoamerická zóna volného obchodu (NAFTA) – vznikla v roce 1992 jako největší společný obchodní prostor, zahrnující USA, Kanadu a Mexiko.

Středoevropská dohoda o volném obchodu (CEFTA) – založena v roce 1992, hlavním cílem bylo zapojení některých bývalých členských zemí RVHP do EU, její význam v současnosti klesá.

Všeobecná dohoda o clech a obchodu (GATT) – ustavena v roce 1947 k řešení problémů a rozvoje světového obchodu a k úpravě mezinárodních vztahů. Hlavní myšlenkou je uvolnění obchodu. Organizační sídlo má v Ženevě.

L i t e r a t u r a:

VILÍMEK, V. a kol. *Zeměpisný slovníček*. 2. vyd. Praha: NČGS, 1999. 56 s.
ISBN 80-86034-38-0 (schváleno MŠMT ČR jako doplněk středoškolských učebnic)